

ensatie, extase – vier verschillende stijlvormen tot gevolg hebben, wordt in één overzicht met parallelteksten aanschouwelijk maakt. Het is als zag men de evolutie van Claude Monet van realistisch tot abstract impressionistisch in één schilderij belicht doorheen opeenvolgende infraroodbeelden.

De verschillende versies zijn in deze editie in één oogopslag te overzien door een ‘plusje’ aan te klikken in het navigatiemenu. De gebruiker heeft de keuze om de kritische leestekst te openen, gebaseerd op de uitgave in *Prozastukken*, of één of meer oorspronkelijke versies naast elkaar uit te rollen, met een overzichtelijke weergave van de varianten. De aangeboden versies kunnen in hun geheel, zonder of met variantenweergave, met elkaar vergeleken worden, al dan niet naast een facsimile. Corresponderende alinea’s worden op dezelfde hoogte getoond, waardoor alinea’s die in de ene versie wel en in de andere niet voorkomen, snel zijn op te sporen. Behalve gebruiksvriendelijk zijn de overzichten, met mogelijkheid van inzoomen en verschuiven, ook visueel uiterst fraai. De editor gaat uitgebreid in op de ontstaansgeschiedenis, achtergronden en het genre van het prozagedicht. Een zoekfunctie verhoogt de gebruiksvriendelijkheid.

Elisabeth Leijnse

Annette van Dijk, ‘Welk een ketter is die vrouw geweest!’ De plaats van Albert Verwey in de Hadewijchreceptie. Hilversum: Verloren 2009. 438 pp. ISBN 978 90 8704 102 1.

Binnen de neerlandistiek zijn studies naar negentiende-eeuwse en twintigste-eeuwse bestudering van Middelnederlandse literatuur betrekkelijk zeldzaam. Literatuurgeschiedenis wint het vaak van vakgeschiedenis, misschien omdat mediëvistiek een geheel eigen specialisme is geworden, zonder interesse in de latere periodes. Die desinteresse is niet terecht, zo toont de studie ‘Welk een ketter is die vrouw geweest!’ van Annette van Dijk, waarmee ze zich richt op twee belangrijke figuren uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis: Hadewijch en Albert Verwey (1865-1937). Van Dijk concentreert zich op de positie die de middeleeuwse schrijfster en mystica vervulde in het werk van deze oud-Tachtiger en op de rol die Verwey speelde in de receptie van Hadewijch.

Waarom een onderzoek naar Verwey en Hadewijch? Als Tachtiger, criticus en Leids hoogleraar is Verwey een sleutelfiguur in het literaire leven aan het begin van de twintigste eeuw. De middeleeuwse cultuur boeide hem hevig, wat

onder meer blijkt uit de vertaling die hij maakte van *La divina commedia* van Dante. Bovendien vertaalde hij een deel van Hadewijchs geschriften, en motieven daaruit verwerkte hij in zijn eigen poëzie. Tevens onderhield hij warme contacten met de meest invloedrijke onderzoeker van Hadewijch, Jozef van Mierlo (1878-1958).

In het eerste hoofdstuk bespreekt Van Dijk de wijze waarop Hadewijch aan het begin van de twintigste eeuw is bestudeerd en hoe haar figuur in de literatuur uit deze periode heeft doorgewerkt. Het hoofdstuk bevat een boeiende bespreking van de rol die het verschijnsel ‘mystiek’ aan het begin van de twintigste eeuw speelde, waarbij Van Dijk uitgebreid ingaat op de relaties tussen die ‘mystiek’ en stromingen als het socialisme en katholicisme. Als kwetsbare vrouw of juist als *femme fatale* lijkt Hadewijch terug te keren in veel literaire werken, zoals in *Van de koele meren des doods* van Frederik van Eeden, *Eva* van Carry van Bruggen en een ‘dramatisch gedicht in vijf bedrijven’ van Jaap van Gelderen. De verbeelding van een Middelnederlandse auteur in deze werken, en de bespreking ervan door Van Dijk, is uitermate boeiend leesvoer voor medioneerlandici. De vreemde, dramatische fascinatie voor Hadewijch doet mij denken aan de obsessieve manier waarop eerder een kunstenaar als Wagner omging met de middeleeuwse literatuur.

Het tweede hoofdstuk biedt een overzicht van Verwey’s leven en werk, waarbij zijn houding ten aanzien van mystiek en religie wordt besproken. Hier komen ook Verwey’s geschriften en colleges over historische letterkunde aan de orde. Hij schreef onder meer recensies van Boutens’ *Beatrijs* en van enkele belangrijke proefschriften op het terrein van de Middelnederlandse literatuur, een vertaling van Hadewijchs *Visioenen*, en de tekst *Over de liefde tot de Middeleeuwen*. Daarnaast gaf hij aan de Leidse universiteit veel college over de Nederlandse letterkunde.

Het derde en vierde hoofdstuk vormen de kern van Van Dijks studie. Hierin analyseert zij zeer gedetailleerd de wijze waarop Hadewijch in Verwey’s poëzie en proza terugkeert. Zo vergelijkt zij de gedichten van Verwey, zoals de ‘Konflikten van Hadewych’, met die van Hadewijch, waarbij zij zoekt naar tekenen van inspiratie of thematische verwantschap. Het vierde hoofdstuk is geheel gewijd aan Verwey’s recensies, vertalingen en colleges. Uitvoerig analyseert Van Dijk de recensie van Verwey van het polemische proefschrift van M. van der Zeyde (*Hadewijch, een studie over de mens en de schrijfster*, 1934) en de inhoud van zijn colleges, waarbij zij een collegedictaat gebruikt van een van zijn leerlingen.

Zowel in zijn kritieken als in zijn colleges komt Verwey naar voren als een bondgenoot van Van Mierlo, wiens opvattingen door Van der Zeyde hard waren aangevallen.

Hoofdstuk 6 heeft het karakter van een slot-beschouwing, waarin de relatie en correspondentie tussen Verwey en Van Mierlo worden besproken. Hierin wordt ook Verwey's visie op Hadewijch gerelateerd aan zijn opvattingen over het werk van Dante. Zowel in Hadewijch als Dante zag Verwey kunstenaars die aan hemzelf verwant waren, namelijk dichters die 'in taal de zichtbare werkelijkheid transformeren tot vormen waarin het "Leven" zich zou kunnen openbaren', zoals Van Dijk de poëtica van Verwey omschrijft (p. 334).

De studie van Van Dijk dwingt bewondering af. Uiterst complexe verschijnselen en teksten krijgen de aandacht. Helder bespreekt zij niet alleen de mystieke teksten van Hadewijch, maar ook mystieke, decadente literatuuropvattingen aan het begin van de twintigste eeuw, en hun verhoudingen met het socialisme en de psychiatrie. Daarnaast heeft de auteur uiteenlopende bronnen in haar onderzoek betrokken: uiteraard de geschriften van Hadewijch en publicaties van Verwey, maar ook onuitgegeven werken van Verwey, zijn notities en collegeaantekeningen, en de briefwisseling met Jozef van Mierlo. Haar analyses zijn gedetailleerd. Het boek wordt besloten door een aantal belangrijke bijlagen, waaronder een uitgave van de lastig raadpleegbare vertaling door Verwey van Hadewijchs *Visioenen*. Het boek roept ook vragen op. Ik formuleer ze hier niet als kritiek, maar eerder als mogelijke voorzetten voor verder onderzoek.

Zo zag Verwey Hadewijch primair als dichteres, stelt Van Dijk, en in zijn vertaling van de *Visioenen* liet hij vorm prevaleren boven inhoud (p. 342). Verwey's aandacht voor de formele kant van literatuur roept de vraag op in hoeverre hij zich in zijn eigen poëzie heeft laten beïnvloeden door de literaire vorm van Hadewijchs werk (en door die van Dantes geschriften). Heeft hij zich alleen op een abstract niveau laten leiden door de uitdrukingskracht van deze dichters, of iteemterde hij ook hun taalgebruik en vormkunst (woordkeuze, strofische gedichten)?

In de studie benadrukt de auteur dat niet alleen Van Mierlo Verwey heeft beïnvloed. Mogelijk heeft Verwey ook invloed gehad op Van Mierlo's visie op Hadewijch, zo oppert Van Dijk. Uit de studie komt Verwey echter naar voren als erg volgzzaam ten aanzien van Van Mierlo, terwijl laatstgenoemde de indruk wekt niet veel interesse te hebben in de (wetenschappelijke) opvattingen van Verwey. Dat blijkt bijvoor-

beeld uit Van Mierlo's correctie van een eerste versie van Verwey's vertaling van de *Visioenen*, waarbij Van Mierlo tamelijk slordig en weinig zorgzaam te werk ging. Wat dit betreft zou het interessant zijn om de literaire creaties die de jongere Van Mierlo zelf heeft vervaardigd, en waarnaar Van Dijk ook refereert, te onderzoeken. Is in die werken wel invloed van de kunstenaar Verwey te zien of vast te stellen?

Met 'Welke een ketter is die vrouw geweest!' toont Van Dijk hoe boeiend het kan zijn om de receptie van middeleeuwse literatuur door latere schrijvers te analyseren. Een laatste vraag die opkomt is in hoeverre zich binnen die receptie ontwikkelingen hebben voorgedaan. Werd in het midden van de negentiende eeuw juist meer de ridderlijke, hoofse kant van de middeleeuwse literatuur benadrukt (en geïmiteerd, bijvoorbeeld in *balladen*), terwijl in de vroege twintigste eeuw de psychologische, mystieke aspecten op belangstelling konden rekenen? Het zijn vragen die alleen beantwoord kunnen worden in een breder onderzoek naar de receptie van Middelnederlandse literatuur en schrijvers in de negentiende en twintigste eeuw, onderzoek waarvoor de studie van Van Dijk een voorbeeld zal zijn.

'De lijnen komen samen', zo stelt ze terecht in haar laatste hoofdstuk. Inderdaad laat ze fraai de lijnen van literatuurgeschiedenis en vakgeschiedenis samen komen. Haar studie toont mooi hoe oudere literatuur, zowel de middeleeuwse als die uit het begin van de twintigste eeuw, in onderlinge samenhang kan worden bestudeerd. Want, zo blijkt uit 'Welke een ketter is die vrouw geweest!', alle literatuur wordt ooit historische letterkunde.

Joost van Driel

Liesbeth Minnaard, *New Germans, New Dutch. Literary Interventions*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008. – 328 pp. ISBN 978 90 8964 028 4.

De literatuur van schrijvers als Kader Abdolah, Mustafa Stitou, Hafid Bouazza en Abdelkader Benali zorgde vooral in de jaren negentig van de afgelopen eeuw voor commotie in de Nederlandse literaire kritiek. Het duurde echter langer voordat zij ook onderwerp van intensieve wetenschappelijke bestudering werd: na enkele afzonderlijke artikelen verscheen in 2007 de eerste monografie over één van de zogenaamde 'migrantenschrijvers', Henriëtte Louwerses studie *Homeless Entertainment* over het werk van Hafid Bouazza. Liesbeth Minnaard levert met haar